

mym zaś obowiązująca przez wiele lat wyłącznie w literaturze formuła „zwrot przez zbliżenie” stała się realną możliwością.

Kończący prezentowane opracowanie rozdział pt. *Normalność sąsiedztwa* pióra Ute Caumanns i Dirka van Laaka stanowi rekapitulację zawartych w książce spostrzeżeń i wniosków. Autorzy zwracają uwagę na szereg uwarunkowań, które umożliwiły przejście w stosunkach między RFN a poszczególnymi państwami Europy Wschodniej od „zimnej wojny” do pojednania i współpracy. Niemalą rolę odegrała tu zmiana klimatu politycznego w stosunkach między obu supermocarstwami oraz Wschodem i Zachodem. Funkcję stymulatora w ożywieniu kontaktów politycznych spełniło zapotrzebowanie krajów wschodnioeuropejskich na pomoc gospodarczą ze strony Niemiec Zachodnich i kooperację z Zachodem.

Książka *Niepełne sąsiedztwa* spełnia niezwykle ważną rolę. Uzupełnia ona nie tylko lukę w piśmiennictwie naukowym, ukazując w całym kontekście historycznym drogę RFN i państw Układu Warszawskiego do zbliżenia i pojednania. Jest to książka niezwykle potrzebna w sytuacji, gdy państwa wschodnioeuropejskie odzyskały suwerenność, stając się równouprawnionym partnerem Zachodu. Poznanie i zrozumienie mechanizmów (funkcjonujących w stosunkach międzynarodowych państw o dotąd różnych systemach politycznych i gospodarczych) może ułatwić wypracowanie wspólnej koncepcji porozumienia i współpracy w całej Europie.

Anna Wolff-Powęska

I. D. HENRY, M. C. WOOD: *The Legal Status of Berlin*. Grotius Publ. Cambridge 1987, 388 ss.

Omawiana książka ma z kilku względów znaczenie szczególne. W literaturze zachodnioniemieckiej podkreśla się stale okupacyjny status Berlina (tak w odniesieniu do tzw. Wielkiego Berlina, jak i do Berlina Zachodniego), odwołując się przy tym do niezmiennego w tej kwestii stanowiska mocarstw zachodnich. W ostatnich latach problem berliński nie znajdował jednak odzwierciedlenia w literaturze zachodnioeuropejskiej — ten tom jest pierwszą od wielu lat obszerniejszą publikacją na ten temat. Po drugie — jest publikacją aktualną, uwzględniającą ostatnie wydarzenia. Po trzecie — ma charakter kompleksowy, omawia wszystkie sprawy związane z genezą szczególnego statusu Berlina i jego utrzymaniem. Wreszcie po czwarte — autorami jej są nie naukowcy, lecz dwaj zawodowi dyplomaci, funkcjonariusze *Foreign Office*, z których jeden był uprzednio doradcą prawnym Brytyjskiej Administracji Wojskowej w Berlinie Zachodnim, a drugi pełnił analogiczną funkcję w ambasadzie w Bonn. Można ich zatem uznać za osoby dobrze poinformowane i kompetentne.

Celem książki jest przedstawienie statusu Berlina w świetle regulacji prawnej, budzącej wątpliwości interpretacyjne i będącej źródłem kontrowersji. W odniesieniu do każdego problemu autorzy przedstawiają trzy stanowiska: mocarstw zachodnich (mające znaczenie decydujące), radzieckie i zachodnioniemieckie; przedstawiają przy tym ich ewolucję, wykazując wielkie znaczenie praktyczne porozumienia czterostronnego z 1971 r.

W obszernym wstępie historycznym na uwagę zasługują dwa stwierdzenia, potwierdzające dotychczasowe opinie doktryny: a) wszelkie posunięcia aliantów zachodnich miały na celu zjednoczenie Niemiec i temu miała też służyć ich obecność

w Berlinie Zachodnim, podczas gdy ZSRR dążył do wyparcia mocarstw zachodnich z Berlina, a w konsekwencji legitymizacji NRD jako kontynuatorki Rzeszy (tendencja ta była widoczna jeszcze u schyłku lat pięćdziesiątych); b) mocarstwa zachodnie, pomimo oficjalnego uznania NRD, nigdy nie odstąpiły od tezy o dalszym istnieniu Rzeszy. Autorzy omówili tę tezę zresztą bardzo szeroko, zwracając uwagę na prawa i odpowiedzialność czterech mocarstw w stosunku do Niemiec w granicach z 1937 r. Słusznie stwierdzili, że istnienie tych praw i odpowiedzialności nie jest dziś przez żadną z zainteresowanych stron kwestionowane, jakkolwiek ich treść nie została sprecyzowana (cytowane przez Hendry'ego i Wooda postanowienia układu w sprawie Niemiec nie są dokumentem czterostronnym, wydanym przez wszystkich aliantów łącznie). Wydaje się, że dokumenty aliantów mówią tylko o prawach wobec Niemiec, milcząc na temat jakiegokolwiek odpowiedzialności. Trudno też zgodzić się z tezą, jakoby wobec istnienia tych praw wszystkie zmiany terytorialne (modyfikacje granic Niemiec) miały charakter prowizoryczny.

Równie obszerne są rozważania na tema statusu prawnego Berlina. Autorzy słusznie wywodzą obecność mocarstw na tym terytorium z okresu wojennego, widząc jej podstawę w porozumieniach międzyalianckich. Podkreślają oni przy tym sporny charakter zakresu obowiązywania tych umów i skomplikowaną strukturę powstałego na ich podstawie systemu prawnego (współistnienie przepisów prawnych stanowiących przez różne organy).

W dalszym ciągu autorzy przyjęli koncepcję omawiania poszczególnych problemów zgodnie ze strukturą porozumienia czterostronnego z 1971 r., tj. skoncentrowali się na praktycznych kwestiach dotyczących Berlina Zachodniego. Omówili oni zasady dostępu do Berlina — w tym kwestie regulacji ruchu lotniczego (jest to obecnie jedyna kompetencja 4 mocarstw, mająca znaczenie praktyczne, wspólnie — jak podkreśla się w RFN — nadużywana, tj. wykorzystywana dla ochrony interesów linii lotniczych amerykańskich, brytyjskich i francuskich przed konkurencją), reprezentację Berlina Zachodniego przez RFN w stosunkach międzynarodowych oraz obecność federalną w Berlinie Zachodnim. W dalszej części natomiast omówione zostały zagadnienia wewnętrzne: obywatelstwa, statusu kolei i dróg wodnych, demilitaryzacji Berlina oraz środków ochrony porządku publicznego. Autorzy podkreślili istnienie ogólnoniemieckiej przynależności państwowej, którą posiadają również wszyscy mieszkańcy Wielkiego Berlina, przy czym ustawodawstwo NRD dotyczące Berlina Wschodniego zostało przez nich uznane za pozbawione istotnego znaczenia. Pogląd ten nie wydaje się przekonywający, skoro Berlin Zachodni jest pozostającą pod okupacją częścią Rzeszy, jego stali mieszkańcy rzeczywiście mogą posiadać niemiecką przynależność państwową, ale ich status międzynarodowoprawny jest inny niż status „republikanów federalnych”. Status ten nie został jednak dotąd w literaturze jasno sprecyzowany; właśnie instytucja obywatelstwa wskazuje w pełni na złożoność sytuacji prawej Berlina Zachodniego.

Ostatnia część książki poświęcona jest radzieckiemu sektorowi Wielkiego Berlina (Berlinowi — stolicy NRD). Autorzy podkreślają, że *de iure* mocarstwa zachodnie, RFN i senat Berlina Zachodniego nigdy nie uznały Berlina Wschodniego za stolicę NRD (obecność ambasad mocarstw zachodnich w Berlinie wynika jakoby z faktu, że znajdują się tam siedziby władz i urzędów NRD), nie uznały też rzekomych ogólnoberlińskich kompetencji Magistratu ustanowionego w radzieckim sektorze. Krótko omówione też zostało stopniowe włączenie Berlina Wschodniego w system polityczny i prawny NRD.

Pomimo pewnej jednostronności (wszystkie posunięcia władz zachodnich są traktowane jako legalne, a radzieckie jako sprzeczne z prawem czy statusem mia-

sta), nielicznych niekonsekwencji (jakkolwiek autorzy bardzo zwracają uwagę na jasność języka i precyzję sformułowań, nie unikają potknięć — w jednym miejscu piszą np. o bezwarunkowej kapitulacji Niemiec w 1945 r., w innym o kapitulacji militarnej; rozróżnienie to ma duże znaczenie dla wyjaśnienia kwestii dalszego istnienia państwowości niemieckiej po 1945 r.) i pewnych niejasności nie zawsze zawinionych przez autorów (nie rozwiązana w momencie powstawania książki sprawa zakresu kompetencji mocarstw, wynikała na tle budowy strzelnicy w Gatow) recenzowana książka zasługuje na baczną uwagę i jest cennym uzupełnieniem każdej biblioteki.

Władysław Czapliński

CHRISTIAN STARCK (ed): *Rights, Institutions and Impact of International Law according to the German Basic Law*. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden 1987, 264 ss.

Wydawnictwo Nomos kontynuuje wydawanie serii publikacji, mających na celu przybliżenie czytelnikom zagranicznym podstawowych problemów zachonioniemieckiego prawa konstytucyjnego. Po tomie poświęconym zasadom konstytucji RFN (por. recenzja w „Przeglądzie Zachodnim” nr 2/1985) ukazała się pozycja poświęcona prawom zasadniczym oraz stosunkowi między prawem międzynarodowym i prawem wewnętrznym na gruncie ustawy zasadniczej RFN, zawierająca referaty przygotowane w związku z kongresem Międzynarodowego Stowarzyszenia Prawa Konstytucyjnego w Paryżu i Aix-en-Provence w 1987 r.

Praw człowieka, będących jednym z trzech wiodących tematów Kongresu, dotyczyły trzy prace. Chr. Starck omówił definicje i zasady ochrony praw i wolności obywatelskich w ustawie zasadniczej RFN. Tradycje tej ochrony wywodzą się z tzw. konstytucji frankfurckiej Rzeszy z 1849 r., ale na gruncie ustawy zasadniczej jest ona wzmocniona; zdaniem autora, wynika to z prawnonaturalnego charakteru praw. Następnie E. Klein przedstawił tzw. prawa człowieka trzeciej generacji, niezwykle istotny i często poruszany w literaturze międzynarodowoprawnej, aktualny temat. Są to prawa mające zapewnić jednostce wszechstronny rozwój, jak prawo do pokoju, środowiska naturalnego, informacji itp. — ich charakter prawny nie został — jak dotąd — jednoznacznie zdefiniowany. Autor uznaje, że wiele z tych praw zostało uwzględnionych w ustawie zasadniczej, acz nie zawsze są one wyraźnie wymienione. Jest to opinia o tyle interesująca, że w momencie powstania ustawy zasadniczej koncepcja tych praw nie była jeszcze wypracowana. Prawa mające zapewnić realizację zasady państwa socjalnego mogą być więc uznane za regulację prototypową. Wreszcie O. Kimminich zaprezentował rolę prawa własności w ujęciu ustawy zasadniczej wraz z jego gwarancjami instytucjonalnymi, obowiązkami osoby korzystającej zeń wobec innych osób (tj. treścią społeczną prawa własności), a także zasady dotyczące wyłączenia.

Druga część książki dotyczy rozwoju instytucjonalnego poszczególnych państw. W. Fiedler, znany dotąd bardziej jako specjalista w zakresie prawa międzynarodowego niż konstytucyjnego, zanalizował kwestię wzmocnienia władzy wykonawczej we współczesnych systemach konstytucyjnych, ze szczególnym uwzględnieniem ustawy zasadniczej, traktującej pojęcie administracji bardzo szeroko. Swoboda działania administracji oparta jest bądź na delegacji ustawowej, bądź na braku jakichkolwiek przepisów prawnych w danej dziedzinie; możliwość takiego działania administracji została zresztą wyraźnie podkreślona w orzecznictwie Federal-